

GOTTFRIED HÄRTEL (Leipzig)

AZ ANTIK RABSZOLGASÁG HANYATLÁSÁNAK KÉRDÉSEI A KÉSŐ-ANTIK TÖRVÉNYHOZÁSBAN

A következőkben az antik rabszolgatartás hanyatlásának néhány olyan kérdésével szeretnénk foglalkozni, melyeket a késő-római jogi források világítanak meg számunkra. Fejtegetéseimet a *Codex Theodosianus*ra és az ebben fennmaradt *Novellae*kra, valamint a *Codex Justinianus*ra építettem. Justinianusnak a *Codex Justinianus* kiadása után közzétett külön törvényeit, a *leges novellae*t nem tárgyalom. A megnevezett császárok törvényhozó tevékenysége az emberek szabadokra és rabszolgákra osztásán alapszik, és a tulajdonviszonyokat mint az antagonisztikus osztályok közötti jogi kapcsolatokat tükrözi vissza.

A jelen esetben a késő-antik rabszolgatartásnak csak néhány olyan kérdésével foglalkozhatom, mint 1. a rabszolgák helyzetének rosszabbodása a 4—5. században, 2. a rabszolgák felszabadítása, 3. a rabszolgák szökései, 4. a rabszolgák és a szabadok házassági kapcsolata, és 5. a rabszolgák birtokviszonyai.

1. A rabszolgák helyzetének rosszabbodása a 4—5. században

A Római Birodalom 2. század második felében kirobbant általános válsága¹, melyet Diocletianus a *dominatus* kialakításával egy időre stabilizálni tudott, a 4. században újult erővel tört ki ismét. A rabszolgák helyzete, ami átmenetileg javult², most újra rosszabb lett. Bár voltak bizonyos kezdeményezések a rabszolgák védelmére³, így a szabadonbocsátást is az ide vonatkozó rendelkezések könnyítették, a rabszolgák házasság-szerű együttélését (*contubernium*) lehetővé tették, s a kínzásokat korlátozták az idők folyamán, mindez mégis a római törvényhozók érdekeit tükrözte vissza: így akarták növelni a rabszolgamunka hasznát, fokozni termelékenységét, és lázadásáiknak még a gondolatát is megakadályozni.

Mindez világosan mutatja, hogy a rabszolgát valamilyen úton-módon érdekeltté kellett tenni a termelésben, és hogy a rabszolgatartók kénytelenek voltak változtatni gazdálkodásuk alapjain és a rabszolgák kizsákmányolásának formáin⁴. Ezzel egyidejűleg azonban aláásták a rabszolgamunkán nyugvó antik termelési módot. A jogá-

¹ HÄRTEL, G.: Der Beginn der allgemeinen Krise im Westen des Römischen Reiches. Wirtschaftliche und soziale Veränderungen in der Zeit von Marc Aurel bis Septimius Severus (161—211). ZfGW 13 (1965) 262—276.

² HÄRTEL, G.: Die Widerspiegelung von Symptomen der Krise der Sklaverei im Rechtsdenken der Römer in der Zeit von Gaius bis Modestinus. WZ Leipzig 19 (1970) 463—468.

³ SCHTAJERMAN, E. M.: Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des Römischen Reiches. Übersetzt von SEYFARTH, W. Berlin 1964, 72. s. köv.

⁴ ROSTOVITZEFF, M.: Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich. Übersetzt von WICKERT, L. Leipzig 1929. II. 75.

szok a 2—3. században már másként tekintettek a rabszolgákra, mint korábban, a *principatus* 1. századában, s bár jogi értelemben elvitatták a rabszolgák személyhez fűződő jogait, mégis a természeti jog értelmében rendelkeztek ezekkel a jogokkal a rabszolgák. A társadalmi alapon végbemenő változások fokozatosan kihatottak a jogelméletre is. A 3. század zavargásai és súlyos társadalmi, katonai és gazdasági feszültségei után, melyek az *Imperium Romanum* fennállását komolyan veszélyeztetették, Constantinus császár korában végbement a fennálló viszonyok restaurációja, többszörösére fokozódott a rabszolgatartók szigora rabszolgáikkal szemben. Általában nem vonták vissza a rabszolgáknak tett engedményeket és a helyzetük javítására tett intézkedéseket, de új türelmi rendelkezésekkel most láthatóan ritkábban találkozunk. Mindez megerősíti W. Seyfarth⁵ véleményét, aki hangsúlyozta: „Ha a *Codex Theodosianus* rabszolgákra vonatkozó rendelkezéseit vizsgáljuk, elsősorban rendkívül gyakori emlegetésük tűnik fel. Ez a tény arra utal, hogy sok, a rabszolgákra vonatkozó kérdés megoldásához felső hatóságok döntésére volt szükség. Tehát a rabszolgákkal való bánásmód és a hozzájuk való viszony nem volt már olyan magától értetődő, mint amilyen az időszámításunk előtti évszázadokban lehetett”. A legtöbb rabszolga helyzete kétségtelenül továbbra is nagyon kedvezőtlen volt, mindenek előtt jogfosztottak voltak⁶. A késő-római jog, mely a rabszolgákat nem tekintette személyeknek, s az állatokkal és élettelen felszerelési tárgyakkal helyezte őket egy sorba⁷, leltári tárgyaknak tekintette a rabszolgákat⁸, akiket mindeki szabad zálogként használhatott fel⁹. A római törvényhozók intézkedései arra irányultak, hogy az egykor csak a rabszolgákra vonatkozó törvényeket a társadalom többi alsó rétegeire is kiterjesszék, és a 4—5. században különösen a *colonus*okra alkalmazták de facto a rabszolgákra vonatkozó törvényeket, bár de iure a *colonus*okat még szabad személyeknek tekintették. A rabszolgák szökése forrásaink szerint mindenekelőtt Constantinus korában öltött jelentős méreteket, annyira, hogy éppen Constantinus alatt drasztikusan súlyosbították a rabszolgaszökések és más bűncselekmények ellen hozott büntetéseket. A rabszolgák kénytelenek voltak uraik korlátlan önkénye miatt a feltétlen engedelmességbe beletörődni.

Éppen Constantinus volt az, aki hasonló vétségek esetén a rabszolgákat keményebb büntetéssel sújtotta, mint más osztályok tagjait¹⁰, 319. május 11-én így írt Bassusnak: „Ha rabszolgáját ura vesszővel vagy szíjjal megveri, vagy bilincsbe verve őrizetbe veszi, a rabszolga halála esetén urának nem kell bűnvádi eljárástól tartania, mivel nem vesszük tekintetbe, mennyi idő telt el a két eset között, és ezt nem értelmezzük törvényszéki eljárást igénylő esetnek”. E törvény alapján tehát a rabszolgatartó még mindig rendelkezett rabszolgája felett a *ius vitae necisque* hatalmával, és gyilkossági perbe csak akkor keveredett, ha rabszolgáját — mint ezt a törvény a későbbiekben

⁵ SEYFARTH, W.: Soziale Fragen der spätrömischen Kaiserzeit im Spiegel des Theodosianus. Berlin 1963, 134.

⁶ HELD, W.: Die Vertiefung der allgemeinen Krise im Westen des Römischen Reiches. Studien über die sozialökonomischen Verhältnisse am Ende des 3. und in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts. Berlin 1974.

⁷ Arcadius és Honorius 395. jan. 6-án Pasiphillushoz: *Codex Theodosianus* (=CTh), 2, 1, 8; ed.: MOMMSEN, TH. — MEYER, P. M.: Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes. Berlin 1895. Az edictumok dátumára és a címzettek tiszttségére: SEECK, O.: Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Stuttgart 1919; ENSSLIN, W.: *praefectus praetorio*. PW—RE XXII (1954) 2495—2501.

⁸ Valentinianus és Valens 364. okt. 8-án Viventius *pr. urbi*hoz, CTh 14, 3, 7.

⁹ Constantinus 321. aug. 21-én Volusianushoz, CTh 13, 3, 1.

¹⁰ Constantinus 349. nov. 12-én Tatianushoz, CTh 9, 24, 2. ČESKA, J.: Brachte der Dominat das Ende der sklavischen Unfreiheit? SPFB 9 (1964) 113—117. SEYFARTH, W.: i. m. 138. s. köv.

kimondja — különösen kegyetlen módon ölte vagy ölette meg. Így ha az úr rabszolgáját szándékosan doronggal vagy kővel agyonverte, vagy éles fegyverrel megsebesítette, illetve arra kényszerítette, hogy akassza fel magát, vagy magasból letaszította, megmérgezte, vadállatokkal tépette szét, vagy más kegyetlen kínzásokkal ölette meg.

A rabszolgák, mint az állatok és a munkaeszközök, leltári tárgynak számítottak, mint ezt Valentinianus és Valens 364. okt. 8-án Viventius *pr. urbíhoz* küldött rendeletükben¹² megfogalmazták. Ha valakit — mint a következőkből kiderül, minden bizonnyal rabszolgát vagy *colonust* —, egy sír kifosztása közben tetten értek, kényszer munkára ítélték. Ha ezt a rabszolga urának parancsára követte el, a tulajdonost száműzték, mint Constans császár 340. június 25-én Titianus *pr. urbíhoz* írt levelében olvashatjuk¹³.

A *Codex Theodosianus* tartalmazza azt az ismert jogi alapelvet is, mely szerint a rabszolgák vádlóként nem léphettek fel uraik ellen még akkor sem, ha vallomásuk megfelelt az igazságnak. Még a bizonyított felségsértési eljárás során is kivégezték a rabszolgát Constantinus 320. január 1-én Maximus *pr. urbíhoz* címzett hirhedt keresztrefeszítési edictuma alapján¹⁴.

Csak 376-ban engedélyezték, hogy felségsértési perben rabszolgák szerepeljenek vádlóként¹⁵, és 397. nov. 8-án Arcadius és Honorius császárok Eutychianus *pr. Orientishez* címzett rendelkezése¹⁶ felújította ezt: „Ha valaki a háznépéből, vagy a ház rabszolgái közül valamilyen bűncselekmény esetén feljelentőként vagy vádlóként lép fel, és annak, akinek a háznépéhez tartozik, vagy akinek a rabszolgája, ezzel hirnevét, életét vagy vagyonát veszélyezteti, az ilyen feljelentőt vagy vádlót megtorlásképpen karddal végezzék ki még a tanúk megidézése, a vizsgálat megkezdése, a bűnvádi eljárás megindítása, a vádbeszéd elhangzása előtt. Mert az ilyen veszedelmes hangot el kell fojtani inkább, mintsem meghallgatni, kivéve a felségsértés esetét”. Valens, Gratianus és Valentinianus is hasonló formában rendelkeztek 376. március 15-én Maximinus *pr. pr. Galliarumhoz* címzett rendelkezésükben¹⁷: a rabszolgák uraik elleni vádjainak a császárok akarata szerint a per kimenetelére semmi befolyása nem lehetett. Ellenkezőleg, a császárok azt akarták, hogy ilyen esetekben semmilyen nyomozást ne folytassanak, és az ilyen gyalázatos vádaskodót a tervezett bűnvádi eljárás vádirataival és írásos dokumentumaival együtt égessék meg. A rabszolgák, ha tanúvallomás, vagy ha saját — legtöbbször kínpadon kikényszerített — beismerésük alapján erőszakos cselekmény elkövetése bizonyult rájuk, ha ezt uruk akarata és tudomása nélkül követték el, vétkükért halállal fizettek. Ha azonban félelemből, vagy uruk ösztönzésére követték el a bűncselekményt, az úr ebben az esetben a *lex Iulia* értelmében elveszítette becsületét, nem hivatkozhatott rendi vagy születési előjogaira. Viszont az ilyen esztelen parancsoknak engedelmeskedő rabszolgákat büntetésből bányá-

¹¹ CTh 9, 12, 1: „Si virgis aut loris servum dominus adflixerit aut custodiae causai n vincla conicerit, dierum distinctione sive interpretatione depulsa nullum criminis metum mortuo servo sustineat”. Vö.: *Codex Justinianus* (= CJ), 9, 14, 1; ed.: KRÜGER, P. Berlin 1890⁷.

¹² CTh 14, 3, 7.

¹³ CTh 9, 19, 2.

¹⁴ CTh 9, 5, 1.

¹⁵ CTh 9, 6, 2; Valens, Gratianus és Valentinianus 376. márc. 15-én Maximinus *pr. pr. Galliae*hoz.

¹⁶ CTh 9, 6, 3 = CJ 9, 1, 20: „Si quis ex familiaribus vel ex servis cuiuslibet domus cuiuscumque criminis delator atque accusator emergerit, eius existimationem caput adque fortunas petiturus, cuius familiaritati vel domino inhaeserit, ante exhibitionem testium, ante examinatum iudicium in ipsa expositione criminum atque accusationis exordio ultore gladio feriat. Vocem enim funestam intercidi oportet potius quam audiri. Maiestatis autem crimen excipimus”.

¹⁷ Vö.: 17. jegyzet; CTh 9, 6, 2.

munkára küldték, mint Valentinianus, Theodosius és Arcadius 390. március 6-án Albinus *pr. urbi*hoz küldött rendelkezéséből¹⁸ kiderül.

A rabszolga tehát rendkívül kényes helyzetben volt. Ha ura bűncselekményre kényszerítette, kénytelen volt engedelmeskedni, mivel élete és halála az úr hatalmában volt. Másrészt bíróság előtt a rabszolga nem léphetett fel ura vallomásával szemben. Ha ura esztelen parancsának engedelmeskedett is, büntetésből bányamunkára ítélték. Míg ha maga is bűnös volt, nem kerülhette el büntetését. A rabszolga önkéntes vallomását a bíróságon nem fogadták el, ezért ura kívánságára kínvallatásra lehetett fogni. Mindenesetre az idők folyamán egyre kevésbé hittek a rabszolgák kínpadon kicsikart vallomásának, s így az is érthető, ha a bizonyítóanyag megszerzéséért folytatott kínzásokat is egyre jobban korlátozták. Gratianus, Valentinianus és Theodosius 385. dec. 11-én Cynegius *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezése¹⁹ figyelmeztet, hogy körültekintően járjanak el azoknak a rabszolgáknak kínpadra vonásánál, akik uruk házasságtörése idején a házban tartózkodtak; viszont a kínvallatást minden esetben végrehajtották, ha a ház ura gyilkosságot kísérelt meg feleségével szemben, valamint az ellenkező esetben is.

W. Seyfarth szerint: „A késő-római jogelmélet is szilárdan kitartott a régi álláspont mellett, mely szerint a rabszolga a birtoklás tárgya, nem pedig alanya. A jogelmélet nem mosta el a szabadok és a rabszolgák helyzete közti különbségeket, s inkább megbecstelenítőnek és bemocskolóknak tekintették a rabszolga helyzetét, mintsem szegénynek. A rabszolgák felett uraik hatalmát csak akkor korlátozták, amikor azt az államérdekek megkövetelték, és ott, ahol a rabszolgák számára az életfeltételek minimumát biztosítani kellett, ha őket mint hasznos hajtó segítőtársakat meg akarták tartani”²⁰.

2. A rabszolgák felszabadításának kérdéséhez

A rabszolgák felszabadítása több okból is lehetséges volt. A rabszolgát ura felszabadíthatta bármikor, vagy akár végrendeletileg is, különleges szolgálatai alapján, melyeket a rabszolga urának teljesített. A felszabadított rabszolga azonban ezáltal sokszoros függőségbe került egykori urával szemben, és ez saját gazdasági nehézségeinél igénybe vehette *libertinusa* segítségét²¹. A templomokban történő felszabadítás, ami a püspök és a hívők jelenlétében történt meg, s melyet Constantinus foglalt törvénybe, újabb lehetőséget biztosított a rabszolgák számára, hogy elnyerjék a szabadságot, mint ezt a császár 321. április 18-án Hosius püspökhöz címzett leirata²² bizonyítja.

A törvényhozó mindenképpen számolt azzal, hogy az egyes rabszolgák kiérdekeltségük a szabadságot. Többnyire olyan esetekben szabadították fel őket, mikor szabad személyek megsértették a római törvényeket és rabszolgák jelentették fel az ilyen eseteket. Így pl. pénzhamisítók feljelentéséért a rabszolgák megkapták a polgárjogot, és az ilyen rabszolga urát a felszabadításból következő károsodásért a *fiscus*-

¹⁸ CJ 9, 12., 8 = CTh 9, 10, 4.

¹⁹ CTh 9, 7, 4.

²⁰ SEYFARTH, W.: i. m. 144.

²¹ KASER, M.: Die Geschichte der Patronatsgewalt über Freigelassene. ZRG 58 (1938) 88—135.

²² CTh 4, 7, 1 = CJ 1, 13, 2. EBERHARDT, A.: Constantin der Grosse. Religionspolitik und Gesetzgebung. ZRG 72 (1955) 127—190. WINKELMANN, F.: Konstantins Religionspolitik und ihre Motive im Urteil der literarischen Quellen des 4. und 5. Jahrhunderts. AAntHung 9 (1961) 239—256.

ből kárpótolták — természetesen csak akkor, ha nem ő volt a hamispénzverő; Constantinus 318. november 20-án Róma városa *vicarius*ához, Januariushoz küldött rendelkezésében²³ döntött így.

Más, a törvényhozó szerint közmegbecsülést érdemlő esetekben is jutalmul felszabadították a rabszolgákat. Így pl. ha rabszolga jelentette, hogy erőszakkal elraboltak egy hajadont vagy özvegyet (Constantinus 326. április 1-én a néphez²⁴), vagy ha rabszolga jelentette egy szabad személy és rabszolga szerelmi kapcsolatát (Constantinus 329. május 29-én a néphez²⁵).

A törvényhozó, mivel a Birodalomban a szilárd rendet már alig tudta biztosítani, a fent idézett minden esetben arra törekedett, hogy megtorolja a szabad személyek által elkövetett vétségeket, s hogy különböző okokkal felszabadítsa a rabszolgákat, hogy azokat a termelésben érdekeltté tegye, s fokozza termelékenységüket.

Miután 313-ban a milánói edictum elismerte a kereszténységet, a császárok erkölcsi kötelességüknek tekintették, hogy fölszabadítsák a zsidók tulajdonában levő keresztény rabszolgákat, és hogy ne engedjék ezeket körülméltelni. Azok a személyek, akik ezt följelentették, épp úgy fölszabadultak, mint a korábban felsorolt esetek rabszolga-szereplői; ez derül ki Constantinus 335. október 21-én Felix *pr. pr. Africae*-hoz küldött rendelkezéséből²⁶.

Bár a rabszolgákat általában kizárták a katonai szolgálatból, ha kivételes esetekben önkéntesen mégis katonai szolgálatot teljesítettek, ez biztosította számukra a fölszabadulást. Arcadius, Honorius és Theodosius 404. április 17-én — amikor a helyzet a nyugati-gót támadás miatt rendkívül válságos volt — egy leiratban fordultak a provinciák lakosságához, s felhívták a rabszolgákat, napi 2 solidus zsoldot ajánlva fel nekik, hogy jelentkezzenek katonai szolgálatra, s egyidejűleg ezért a szabadságot is biztosították számukra. A rendelet kimondja²⁷: „Az ellenséges támadások elhárítása végett elrendeljük, hogy ne csak a toborzott katonák jogi helyzetére, hanem testi erejére is fordítsanak figyelmet. Mivel úgy hisszük, a szabadon született személyeket a haza szeretete is tettekre serkenti, a rabszolgákat eme edictum tekintélyével buzdítjuk, hogy minél előbb jelentkezzenek önkéntes katonai szolgálatra. Ha mint katonáskodásra alkalmasak átveszik a fegyvereket, szabadítsák fel őket, és kapjanak napi két solidus zsoldot. Különösen azokhoz a rabszolgákhoz fordulunk, akiknek urai a császári hadseregben szolgálnak, s ugyanígy a szövetséges és a meghódolt népek rabszolgáikhoz, mivel köztudott, hogy ők is, uraikkal együtt részt vesznek a háborúban.”

Úgy látszik, nem volt olyan mozgósító erő a hazaszeretet, mint ezt az edictum hangzatosan állítja, s ezért kellett a fenti módszerekkel fáradozni azon, hogy a germán törzsek fenyegető invázióján úrrá legyenek.

Gratianus, Valentinianus és Theodosius 380. január 29-én a provinciák kormányzóihoz küldött rendelkezése még megtiltotta a rabszolgáknak, hogy a császári lovaság soraiba felvétessék magukat²⁸, és 394. április 26-án Arcadius és Honorius meg-

²³ CTh 9, 21, 2 = CJ 7, 13, 2.

²⁴ CTh 9, 24, 1 = CJ 7, 13, 3.

²⁵ CTh 9, 9, 1 = CJ 9, 11, 1.

²⁶ CTh 16, 9, 1.

²⁷ CTh 7, 13, 16: „*Contra hostiles impetus non solas iubemus personas considerari; sed vires, et licet ingenuos amore patriae credamus incitari, servos etiam huius auctoritate edicti exhortamur, ut quamprimum se bellicis sudoribus offerant, praemium libertatis, si apti ad militiam arma susceperint, pulveratici etiam nomine binos solidos accepturi; praecipue sane eorum servos, quos militia armata detentat, foederatorum nihilo minus et dediticiorum, quoniam ipsos quoque una cum dominis constat bella tractare*”. Vö.: CTh 7, 13, 17.

²⁸ CTh 7, 13, 8.

parancsolták a népnek, hogy az egyszer katonai szolgálatba lépett rabszolgákat — anélkül, hogy büntetéstől kellene félniük — vissza kell adni uraiknak²⁹. Láttuk, hogy a következő években éppen katonai vonatkozásban a Római Birodalom helyzete annyira megromlott, hogy ez a fent idézett 406. évi edictum kiadását kényszerítette ki.

A rabszolgák számára a másik lehetőség, hogy kiérdemeljék a fölszabadulást, a szökött katonák följelentése volt. Míg a birtok tulajdonosát, ha tudott az ott tartózkodó szökött katonáról, birtoka elkobzásával büntették, a felügyelőt, aki ezt nem jelentette, megégették. A szökött katonát följelentő rabszolgát fölszabadították, az olyan szabad embert pedig, aki följelentett egy katonaszökevényt, örökös adómentességgel jutalmazták³⁰; Gratianus, Valentinianus és Theodosius rendelkeztek így Syagrius *pr. pr. Galliarum et Italiae*hoz 380. július 15-én küldött leiratukban.

Ha a szülők gyermekeiket gazdasági kényszerűségből rabszolgáknak adták el, ezeket Valentinianus, Theodosius és Arcadius 391. március 11-én Tatianus *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezése szerint szabadon kellett bocsátani³¹.

Másrészt azonban előfordult a rabszolga fölszabadításának érvénytelenítése is. Ezt fogalmazta meg Constantinusnak 314. július 27-én a Byzantium-i zsinathoz küldött rendelkezése, melyben többek között kijelenti: „*A hálátlan libertimokkal a törvény szigorúan bánik olyan értelemben, hogy ha felfuvalkodottan kérkednek vagy pöffeszkednek, vagy akár csupán egy jelentéktelen sértés bűnébe esnek, újból kerüljenek vissza uruk rendelkezése és fennhatósága alá*”³².

Valentinianus és Valens császárok Probus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz küldött rendeletükben, melyet ez utóbbi 367. június 18-án kapott meg, a következőket olvashatjuk³³: „*Ismételten megparancsoljuk, hogy ha bármely rabszolga, libertimus vagy colonus, valamint ezek gyermeke vagy unokája birtokainkról megszökött és valamilyen közszolgálatot vállalt, álnokul megszerzett tisztségéből távolítsák el, ha netán valami méltóságra emelkedett, és haladéktalanul juttassák vissza birtokunkra*”.

A fenti két császár 347. október 13-án közölte Florianus *comes rerum privatarum*-mal, hogy „*ha a felszabadított rabszolga patrónusa hallgatólagos beleegyezésével kötött házasságot a mi rabszolgánónkkal vagy colonusnónkkal, a patrónus legyen tudatában, hogy ezáltal elveszti a felszabadításból eredő hasznát*”³⁴.

Illyricumban és a szomszédos provinciákban a szabadon bocsátott rabszolgákat, akik megszöktek a birtokról, melyhez származásuk és születésük szerint tartoztak, éppen úgy kezelték, mint a szökött *colonus*okat, míg azok, akik birtokaikra befogadták ezeket, kötelesek voltak négyszeres büntetést (*quadruplum*) fizetni, s meg kellett téríteniük a szökevény munkájának kieséséből keletkezett károkat; Valentinianus és Valens császárok rendelkeztek így 371. július 15-én Probus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz küldött edictumukban³⁵.

²⁹ CTh 7, 18, 9, 3.

³⁰ CTh 7, 18, 4 = CJ 7, 13, 4.

³¹ CTh 3, 3, 1.

³² CTh 4, 10, 1: „*Libertis ingratiss in tantum iura adversa sunt, ut, si quadam iactantia vel contumacia cervicis erexerint aut levis offensae contraxerint culpam, a patronis rursus sub imperia dicionemque mittantur*”.

³³ CJ 7, 38, 1: „*Saepe numero praeceptum est, ut servi atque liberti, colonique praeterea rei nostrae nec non etiam eorum suboles ac nepotes, quicumque de nostris possessionibus recessissent ac se ad diversas militiae genera contulissent, cingulo, in quo obreperant fraudulenter, exuti, si ad aliquas fortasse transcenderint dignitates, omni temporis definitione submoto nostro patrimonio redderentur*”.

³⁴ CJ 6, 4, 2: „*Si liberti coniventibus patronis consortium cum ancillis colonisque nostris elegerint, sciant illi se deinceps commoda patronatus admissuros*”.

³⁵ CJ 11, 53 52, 1.

Valens, Gratianus és Valentinianus 376. március 15-én utasították Maximus *pr. pr. Galliarumot*, hogy le kell tartóztatni azokat a *libertinusokat*, akik szabadságukat főben járó bűnökre vonatkozó megállapításokkal vagy rosszakaratú rágalmaszásokkal szereztek meg. Az ilyen vétségek elkövetőit karddal végezték ki, vagy megégették³⁶.

Ha a *libertinus* felszabadítójával vagy annak örökösével szemben vádlóként merészelt fellépni, akkor őt épp úgy, mintha rabszolga lett volna, halálbüntetéssel sújtották, s büntetését még tiltott vallomástétele előtt el kellett szenvednie³⁷; Honorius és Theodosius 423. augusztus 6-án hozták ezt a kegyetlen rendelkezést a consulok, praetorok, néptribunusok és a senatorok tudomására.

Ugyanekkor tájékoztatták az említett császárok a senatust azokról a büntetésekről, melyekkel meg kell akadályozni a *libertinusok* patronusaik elleni istentelen és vétkes kijelentéseit. A *libertinusok* önként nem vállalkozhattak arra, hogy tanúként lépjenek fel patronusaikkal szemben, de akár akarták akár sem, ha egyik fél igényt tartott tanúskodásukra, a bíróság elé állították őket³⁸.

Theodosius és Valentinianus 426. március 30-án közölte Bassus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*val, hogy ha a *libertinusta* vagy gyermekére patronusával szembeni hálátlanságát rábizonyítják, őt minden további nélkül vissza kell minősíteni rabszolgának³⁹.

Még egy ehhez a problémakörhöz tartozó intézkedésre kell kitérnünk. Leo és Anthemius 468. február 20-án Lupericianus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz intézett leiratukban úgy döntöttek, hogy szabadon született asszony és *libertinusa* közti házasság törvényességének semmi ne álljon útjába, ha ezek 468 előtt kötöttek házasságot. Az ilyen házasságokból született gyermekeknek szüleik házassága miatt semmilyen hátránytól nem kell tartaniuk, és szüleik örökségét törvényesen átvehetik. Nem veszítik el ezek a személyek végrendelkezési jogukat sem. Természetesen a császárok azonnali hatállyal megtiltották, hogy a jövőben a *libertinusokkal* és *colonusokkal* úrnők házasságot kössenek, s ezzel az ősi, tiszteletre méltó családok tekintélyét csorbítsák. Az ilyen tiltott kapcsolatot a továbbiakban még csak házasságnak nevezni is tilos volt, és teljes vagyonelkobzással együttjáró száműzetéssel büntették. Az ilyen házasságból született gyermekeket nem nevezték utódoknak, rabszolgasorsra jutottak, mégpedig úgy, hogy a *fiscus* tulajdonába kerültek⁴⁰.

3. A rabszolgák szökésének kérdéséhez

A rabszolgatartásra alapozott társadalmi rend általános válságának elmélyülésével a 4—5. században egyre jobban kiéleződtek az ellentmondások egyrészt a Birodalom uralkodó osztálya, másrészt az elnyomott osztályok és rétegek, valamint a meghódított népek között, és a rabszolgák szökése jelentős méreteket öltött⁴¹. A rabszolgák, akik uraik önkénye alól megpróbálták kivonni magukat, többnyire olyan vidékekre menekültek, ahol már senki sem tudta, hogy ők rabszolgák, s ott próbáltak megélhetést keresni.

³⁶ CTh 9, 6, 1.

³⁷ CJ 9, 1, 21.

³⁸ CTh 9, 6, 4 = CJ 4, 20, 12.

³⁹ CTh 4, 10, 3 = CJ 6, 7, 4.

⁴⁰ Nov. Anth. 1.

⁴¹ BELLEN, H.: Studien zur Sklavenflucht im Römischen Recht. Wiesbaden 1971. 123.

Már Diocletianus császár léptetett életbe olyan intézkedéseket, melyekkel a rabszolgák szökését kívánta meggátolni. Társcsászárával, Maximianusszal együtt 293. május 13-án megparancsolta Eugeniusnak: „*Aki idegen rabszolgát fogad be, azt — mint köztudott —, a Lex Fabia megsértéséért vonják felelősségre*”⁴². E törvény segítségével akarták elijeszteni azokat a rabszolgatartókat, akikhez rabszolgák menekültek, s akiknél szállást és munkát találtak, attól, hogy szökött rabszolgákat befogadjanak. Ugyanez a császár 287. márc. 13-án Marcianához írva úgy rendelkezett, hogy az elfogott szökevény rabszolgákat sem elajándékozni, sem eladni nem szabad⁴³.

Aki egy rabszolgát, tudva, hogy szökevény, az általa ellopott tárgyakkal együtt befogadott, azt lopással vádolták; mindent vissza kellett adnia, s azon felül meg is büntették, mint Diocletianus 294. ápr. 1-én Mucianushoz küldött edictumában⁴⁴ elrendelte. A szökött rabszolga befogadása tehát lopásnak számított. Minden egyes rabszolgatartó hatalma elsősorban a termelőeszközök magántulajdonán alapult. A rabszolga *instrumentum vocale*nek számított, és ura ingó tulajdonához tartozott. Ennek a tulajdonosi viszonynak megváltoztatása alapjaiban rázta volna meg azt a társadalmat, melynek fő célkitűzése a termelőeszközök magántulajdonának biztosítása. Diocletianus és Maximianus 294. máj. 1-én így rendelkeztek Pompeianushoz küldött leiratukban⁴⁵: „*A szökött rabszolga felkutatására urának a helytartó köteles megadni az engedélyt*”. Ugyanezek a császárok másik, 286. dec. 13-án Aemiliában kelt edictuma többek között azt fejegeti, hogy a rabszolga szökése önmagának az ellopása, és ezért ebben az esetben sem elbirtoklásnak, sem elévülésnek helye nincs⁴⁶.

Aki szökött rabszolgát fogadott be, azt megbüntették, a rabszolgát pedig vissza kellett adnia, vagy másikkal pótolnia, mint Constantinus 320. jún. 27-én Valerianusnak megparancsolta: „*Aki szökött rabszolgát fogad be házába vagy birtokára gazdájának tudta nélkül, az a rabszolgát egy hasonló értékű másikkal, vagy 20 solidusszal együtt adja vissza. Ha pedig másodszor vagy harmadszor is befogadja őt, a rabszolgát és kívülre két vagy három másikat adjon vissza, vagy fizesse meg a fenti bírságot külön-külön mindegyikükért a rabszolga urának*”⁴⁷. Ezek szerint a rabszolga urának rabszolgája szökéséből semmi kára nem származhatott. Ha a rabszolga pl. háromszor is megszökött, tulajdonosa erre az időre arányosan kevesebb jövedelemhez jutott ugyan, a gazda viszont, aki a szökött rabszolgát befogadta, többletjövedelmet szerzett, de az a tulajdonjog szerint őt nem illette meg.

Nagyon gyakran előfordult, hogy a római rabszolgatartás elől menekülő rabszolgák a barbár törzsekhez szöktek, vagy a szabad szegények, *colonusok* és rabszolgák együtt harcoltak a római uralom ellen, mint ez pl. a bagauda-felkelések esetében történt, vagy pedig a benyomuló germán törzsekhez csatlakoztak. Constantinus és Licinius egyik 317 és 323 között Probushoz címzett rendeletéből ismerjük azokat a büntetéseket, melyek a szökevény rabszolgákra vártak⁴⁸: „*Ha szökött, rabszolgákat a barbárokhoz való menekülés közben fognak el, csonkítsák meg őket*

⁴² CJ 9, 20, 9: „*Eum, qui mancipium alienum celat, Fabiae legis crimine teneri non est incerti iuris*”.

⁴³ CJ 9, 20, 6.

⁴⁴ CJ 9, 20, 12.

⁴⁵ CJ 6, 1, 2: „*Requirendi fugitivos potestatem fieri dominis praesidialis officii est*”.

⁴⁶ CJ 6, 1, 1.

⁴⁷ CJ 6, 1, 4: „*Quicumque fugitivum servum in domum vel in agrum inscio domino eius suscepit, eum cum pari alio vel viginti solidis reddat. Sin vero secundo vel tertio eum suscepit, praeter ipsum duos vel tres alios, vel praedictam aestimationem pro unoquoque domino repraesent*”.

⁴⁸ CJ 6, 1, 3: „*Si fugitivi servi deprehendantur ad barbaricum transeuntes, aut pede amputato debilitentur aut metallo dentur aut qualibet alia poena adficiantur*”.

levágva lábukat, vagy ítéljék bányamunkára, vagy sújtsák őket bármely más büntetéssel". Constantinus 316. márc. 21-én Eumeliushoz küldött leiratában megtiltotta hogy a császári bányákban dolgozó elítélt rabszolgákat az arcukra égetett jellel bélyegezzék meg; ettől kezdve a *servi poenaet* a kezükre vagy a lábukra égetett jellel kellett megbélyegezni⁴⁹.

Ha egy szökött rabszolgát viaszszolgáltattak urának, az köteles volt rabszolgáját kínzásnak alávetni, hogy a többi rabszolgákat elriasszák a szökéstől. Constantinus 332. okt. 17-én rendelkezett így Tiberius *comes Hispaniae*hoz címzett edictumában⁵⁰. Hasonló módon büntették azokat is, akik városi kézműves rabszolgákat szökésre csábítottak. Aki egy *servus publicus*t szökésre bízott, büntetésből a szökött rabszolga visszaadásán kívül egy másikat is kellett adnia, s ezen kívül még 12 solidust kellett fizetnie büntetésként a városi pénztár számára; ez olvasható Constantinus 319. febr. 15-én Januarius *comes rerum privatarum*hoz küldött leiratában⁵¹. Így akarták megakadályozni, hogy a kézműiparban alkalmazott rabszolgák elmeneküljenek a városokból, mert ezek városi kézműves műhelyekhez kötése viszonylag magas adóbevételi forrást jelentett. Theodosius és Valentinianus 426. jan. 3-án a szenátushoz küldött rendelkezése megállapítja, hogy továbbra is fenn kell hogy álljanak a rabszolgák és a szabadok közötti különbségek. Újra hangsúlyozták a rabszolgatartók jogait rabszolgáik felett, s a szökött rabszolga, ha urának viaszszolgáltatták, nem lázadozhattott, mert ez újabb büntetést vont maga után⁵².

Gyakran fordult elő, hogy a rabszolgák a császárszobrokhoz, vagy a keresztény menedékjog intézményesítése után a templomokba menekültek. Arcadius és Honorius 398. júl. 27-én Eutychianus *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezésében előírta, hogy ilyen esetekben vissza kell adni urának a rabszolgát, mégpedig: „*ha lehet, a bírák bölcsessége és találékonysága révén kell visszavezetni őket előző állapotukba, de ha szükséges, erőszakkal is*”⁵³. Azonban megesett, hogy a rabszolga félve ura bosszújától, fegyveresen menekült a templomba; ebben az esetben el lehetett hurcolni onnan erőszakkal is. Ha ekkor a rabszolga ellenállást tanúsított, s dulakodás közben megölték, urát az események miatt nem marasztalták el Theodosius és Valentinianus 432. márc. 28-án Hierius *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezése szerint⁵⁴. Ez a rendelkezés a továbbiakban kimondja, hogy ha egy rabszolga fegyvertelenül menedékjogot kér a templomban, nem tartózkodhat ott egy napnál tovább. Ez alatt a papok tájékozottasság a rabszolga urát, s ériék el, hogy ez bocsássa meg rabszolgája hibáját. A rabszolga kiadásának előfeltételeként a gazdája köteles volt megígérni, hogy megbocsát.

Leo 466. márc. 6-án Erythrius *pr. pr. Orientis*hez címzett edictumából kiderül, hogy azok a rabszolgák, *colonusok*, és *libertinusok*, akik a templomokba menekültek, nem szabadulhattak ott fel, hanem viszonylag rövid időn belül lefolytatott vizsgálat után egyházi büntetéssel sújtották, s korábbi viszonyaik közé helyezték vissza őket⁵⁵. H. Bellen szerint: „a császári és egyházi menedékjogot biztosító helyek közötti lényeges különbség az, hogy a császári asylyumhelyek elsősorban a rabszolgák számára álltak nyitva, és meghatározott jogi védelmet biztosítottak számukra;

⁴⁹ CTh 9, 40, 2 = CJ 9, 47, 17.

⁵⁰ CJ 6, 1, 6.

⁵¹ CJ 6, 1, 5.

⁵² CTh 10, 10, 33.

⁵³ CTh 9, 45, 3: „... *vigore et sollertia iudicantium ad pristinam sortem velut manu mox iniecta revocentur*”.

⁵⁴ CTh 9, 45, 5 = CJ 1, 12, 4.

⁵⁵ CJ 1, 12, 6, 9.

ezzel szemben az egyházi asylumhelyek különösen az olyan emberek üldözéstől való védelmét biztosították, akik valami bűnt követtek el. A császárszobrok menedékjogának a keresztény templomok menedékjogával való felváltása a rabszolgák számára az uraik önkénye elleni védelem szempontjából lényeges rosszabbodást jelentett”⁵⁶.

Arcadius, Honorius és Theodosius 405. febr. 12-én Hadrianus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz címzett decretumában elrendelte, hogy ha keresztény rabszolgatartók újrakeresztelkedésre kényszerítik rabszolgáikat, azok a katolikus templomokba menekülhetnek, s az egyház biztosítson számukra védelmet, büntetlenséget és szabadságot⁵⁷. H. Bellen megállapítja, hogy: „az állam ezzel elismerte, hogy a rabszolga menekülésének oka lehet az, ha egy eretnek tulajdonos saját hitét rá akarja kényszeríteni rabszolgájára; ebben az esetben az állam az egyház kötelességévé teszi, hogy védelmezze a rabszolga érdekeit”⁵⁸.

Valentinianus 452. ápr. 15-én Firminus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz intézett leiratában megtiltotta, hogy a rabszolgák kolostorba vonuljanak. Ugyanez a császári rendelkezés teljesen nyíltan tükrözi a császári kormányzat próbálkozásait, hogy mindent megtegyenek a rabszolgatartás érdekében még akkor is, ha ez akkor már történetileg túlhaladott, s mindenképpen a felbomlás szakaszában volt⁵⁹.

4. A rabszolgák házassági kapcsolatai

Különösen a Constantinus korában kiadott konstitúciók foglalkoznak a szabadok és rabszolgák házassági kapcsolataival. A császár egyrészt arra törekedett, hogy a rabszolga-familiák házasságszerű együttélését (*contubernium*) — amit különben nem ismertek el törvényesnek —, biztosítsa, másrészt éppen Constantinus azon fáradozott, hogy a két osztályt élesen elhatárolja.

A rabszolgák házasságszerű együttélése általában érdekében állt a rabszolgatartónak, aki ettől rabszolgái számának gyarapodását remélte. Ezenkívül a rabszolgatartó remélhette, hogy a születendő gyermekek révén a rabszolga méginkább kötődik a birtokhoz. W. Seyfarth hangsúlyozta: „A rabszolgák gyakran éppen olyan családi életet éltek, mint a szabad római polgárok, és családi kapcsolataik nyilván semmiben nem különböztek a szabad lakosság családi kapcsolataitól”⁶⁰.

Constantinus 325. ápr. 29-én Gerulushoz, Szicília, Szardínia és Korzika *rationalis*ához küldött leiratában elrendelte, hogy a birtok megosztásakor az elválasztott rabszolgacsaládokat minden esetben újra egyesíteni kell: „*ki törődhetne bele abba, hogy elválasszák a gyermekeket szüleiktől, a lányokat fivéreiktől, az asszonyokat férjeiktől?*” — mondja ebben a leiratában⁶¹. A Gerulushoz küldött leiratban bennfoglaltatik az állam gazdasági helyzetéből adódó ama feladat is, hogy meg kell előzni a rabszolgacsaládok szétválasztása miatti további panaszokat is.

⁵⁶ BELLEN, H.: i. m. 75.

⁵⁷ CTh 16, 6, 4, 2.

⁵⁸ BELLEN, H.: i. m. 84.

⁵⁹ Nov. Val. 35, 3. ANDREEV, M.: Zur Frage des Übergangs von der Sklaverei zum Feudalismus und zur Entstehung frühester feudaler Verhältnisse. *Klio* 49 (1967) 305—312. GÜNTHER, R.: Herausbildung und Systemcharakter der vorkapitalistischen Gesellschaftsformation. *ZfGW* 16 (1968) 1204—1211.

⁶⁰ SEYFARTH, W.: i. m. 153.

⁶¹ CTh 2, 15, 1 = CJ 3, 38, 11.

A szabadok és rabszolgák közötti nemi kapcsolatokat megtiltották, s ilyen esetekben a szabadoknak is súlyos büntetést kellett elszedniük. Constantinus 329. máj. 29-én a néphez intézett edictumában elrendelte, hogy ha egy szabad nő és rabszolgája szerelmi kapcsolata kiderül, a nőt sújtsák halálbüntetéssel, a rabszolgát pedig tüzhálállal. Ha az ilyen törvénsértő szerelmi kapcsolatot rabszolgák jelentik fel, ezeket jutalmazták felszabadítással. Az ilyen kapcsolatból született gyermekek minden méltóság nélkül csak személyi szabadságukat tartásuk meg, s az asszonytól semmit nem örökölhettek. A tetten ért asszony örökségét végrendelet nélkül át kell adni az ő törvényes gyermekeinek, vagy legközelebbi rokonainak, vagy pedig azoknak, akiknek más okból erre jogcímük van, mondja ki az edictum⁶².

Ha szabad asszonyt egy rabszolga hatalmába kerített, s megerőszakolta, a rabszolgát súlyos büntetéssel sújtották. Ha egy szabad asszony tudva, hogy a férfi rabszolga, mégis szerelmi viszonyba került vele, gyermekeivel együtt rabszolgaságra jutott, mint ezt Constantinusnak 314. ápr. 1-én Probus *pr. pr.*hoz írt leveléből olvashatjuk⁶³. Arcadius és Honorius 398. márc. 7-én Anatolius *pr. pr. Illyrici*hez küldött rendelkezése kimondja, hogy szabad nőt csak az után lehet rabszolgaságra ítélni, ha előbb háromszor hivatalosan felszólították, hogy ne éljen házassági kapcsolatban rabszolgával⁶⁴. Szabad férfinak sem volt tanácsos rabszolgánővel együttélni. Ha pl. egy *decurio* került ilyen viszonyba, s ráadásul még hivatalát is feladta, őt deportálták, a rabszolgánőt pedig bányamunkára ítélték. Ráadásul elkobozták a *decurio* vagyonát; Constantinus 318. júl. 1-én Patroclushoz küldött levelében rendelkezett így⁶⁵.

Ha a *fiscus* rabszolgájával élt együtt egy szabad nő, ő megtartotta szabadságát épp úgy, mint gyermekei, akik azonban csak latin jogú polgároknak számítottak; Constantinus 320. jan. 31-én a néphez intézett edictumában rendelte ezt el⁶⁶. Theodosius és Valentinianus 428. ápr. 21-én Florentius *pr. pr. Orientis*hez küldött leiratukban védik a rabszolgánőket attól, hogy uraik megbecstelenítsék őket, s elrendelték, hogy az ilyen rabszolgatartókat büntetésül deportálják a ércbányákba — amit bizonyára csak elméleti jogi utasításnak kell értelmezni⁶⁷.

Mindehhez összegzésül azt mondhatjuk el, hogy a törvényhozók gondosan vigyáztak a rabszolgák és a szabadok között fennálló megkülönböztetésre, s ehhez a felfogáshoz mértékadóan hozzájárult az a konstitúció is, melyben Theodosius és Valentinianus 426. jan. 3-án közzölték akaratukat a senatusszal, s ami ismételten hangsúlyozta a szabadok és rabszolgák megkülönböztetését⁶⁸.

5. Néhány megjegyzés a rabszolgák birtokjogáról

A rabszolgáktól a Római Birodalomban mindenekelőtt általában megvonták a jogképeséget, azt a jogot, hogy saját tulajdonnal rendelkezzenek. A késői jogfejlődés mégis lehetővé tette a rabszolgáknak, hogy különvagyonnal — *peculium* —

⁶² CTh 9, 9, 1 = CJ 9, 11, 1. SEYFARTH, W.: Ehen zwischen freien Frauen und Sklaven. Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung der Beziehungen zwischen den Freien und der Sklavenklasse in den ersten sechs Jahrhunderten u. Z. Byzantinische Beiträge, Hrsg. IRMSCHER, J. Berlin 1964. 41—54.

⁶³ CTh 4, 12, 1. ENSSLIN, W.: Probus, 5. PW—RE XXIII (1957) 56.

⁶⁴ CTh 4, 12, 8.

⁶⁵ CTh 12, 1, 6 = CJ 5, 5, 3.

⁶⁶ CTh 4, 12, 3.

⁶⁷ CTh 15, 8, 2.

⁶⁸ CTh 10, 10, 33.

rendelkezzenek. A *peculium*⁶⁹ az úr tulajdonának része volt, amit ő átadott rabszolgájának, s a rabszolga csak gazdálkodhatott azzal. Ez lehetőséget adott a rabszolga urának, hogy a rabszolgájának juttatott különvagyonat bármikor visszavehesse; kényszerítő eszközt adott kezébe, amit önkényesen saját javára használhatott fel.

Másrészt viszont a római joggyakorlatban lassanként érvényesült az a szemlélet, hogy a *peculium* magántulajdont képvisel, ami a rabszolgának társadalmi tekintélyt biztosít, s kényszerítő ok nélkül nem lehet azt újra visszavenni tőle⁷⁰. Mindenesetre a gazda fia és rabszolgája számára juttatott különvagyon gyakran a *familian* belüli saját háztartásuk megalapozását szolgálta, s bizonyos gazdasági önállóságot biztosított számukra.

A rabszolga szabadonbocsátásakor általában neki ajándékozták, vagy végrendeletileg ráhagyták a *peculium*ot is, s mint M. Kaser hangsúlyozza, ez magában foglalhatott mindenféle vagyontárgyat, holmit, jogot, sőt más rabszolgákat, és a gazdával szembeni követeléseket is. A *libertinust* viszont meg lehetett terhelni urával szembeni adóssággal⁷¹. A *peculium* olykor eszközül szolgált arra, hogy a rabszolga megváltsa szabadságát urától⁷². Ennek korai előfordulásáról már Plautusnál olvashatunk; Ulpianus szerint a *peculium* csekély pénztartalékot vagy kis birtokot jelentett, amit a rabszolga számára ura tulajdonából, annak engedélye és lemondása révén elkülönítettek, s melynek értékével a rabszolga urának adója lett⁷³, s ami gyakran pozitívan hatott a rabszolga munkakedvére és teljesítményére⁷⁴.

Nem részletezhetjük itt a különvagyon fejlődését a római császárkor első századaiban, mivel vizsgálódásainkat a *dominatus* korszakára korlátozzuk.

Honorius és Theodosius 422. júl. 11-én Johannes *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz küldött edictumukban elrendelték, hogy a hitelező a rabszolgát bírói keresettel kényszerítheti, hogy az a kölcsönzött pénzt *peculium*ából adja vissza neki⁷⁵.

Később a rabszolga különvagyonát védték; Theodosius és Valentinianus utasították Firminus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*t 449. jún. 17-én, hogy harminc év után a rabszolgatartó többé már semmiféle igényt nem támaszthat rabszolgája *peculium*ára. A rabszolga utódai, akiknek a *peculium* a tulajdonukba került, szintén nem voltak kötelesek semmiféle szolgálatra az egykori rabszolgatartóval szemben⁷⁶.

Érdekes ebben az összefüggésben, hogy Arcadius és Honorius egyik, Nebridius *Comes Asiae*hez intézett leiratukban megtiltották, hogy a *colonusok*, akiknek helyzete ebben az időben rendkívül közeledett a rabszolgákéhoz, a nagybirtokos tudomása nélkül valamit is vásároljanak annak *peculium*ként kiadott tulajdonából (*de peculio suo*)⁷⁷. Mivel tehát a *peculium* az úr jogos tulajdonának számított, a *peculium*ból a rabszolgától semmit sem lehetett megvásárolni; ugyanakkor a *colonusok* *peculium*át, ami nem volt a nagybirtokos tulajdona, bármikor újra vissza lehetett venni. Theodosius, Arcadius és Honorius ezért hangsúlyozták 393. ápr. 3-án

⁶⁹ KASER, M.: Das römische Privatrecht. 1: Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht. München 1955. 55.

⁷⁰ KASER, M.: i. m. 248.

⁷¹ KASER, M.: i. m. 55.

⁷² KASER, M.: i. m. 248. IHERING, I. VON: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. II/1. Darmstadt 1954⁸. 179.

⁷³ Plaut., Pseud. 733 s. köv.; Ulpian., Dig. 15, 1, 5, 3—4.

⁷⁴ HELD, W.: Die soziale Annäherung der Kolonen und Sklaven im römischen Kaiserreich. WZG Greifswald 18 (1969) 365. SEYFARTH, W.: Die Rechtstheorie und die Entwicklung der Sklavenklasse an der Basis in der späten römischen Kaiserzeit. AAnt Philippopolitana (1963) 59—66.

⁷⁵ CTh 2, 32, 1 = CJ 4, 26, 13.

Rufinus *pr. pr. Orientis*hez intézett edictumukban, hogy a *colonus*okat szökés esetén „*egész peculium-ukkal és leszármazottaikkal együtt*” vissza kell szolgáltatni⁷⁶.

W. Seyfarth véleményét kell hangsúlyoznunk, aki éppen a fenti két törvény alapján állapította meg, hogy: „a *colonus*ok helyzete, *peculium*uk vonatkozásában, mindkét császári törvényben igen közel áll a rabszolgákéhoz”⁷⁹.

Ezekkel a fejtegetésekkel be kell fejeznünk az antik rabszolgatartás néhány problémájának a *Codex Theodosianus* és a *Codex Justinianus* alapján végzett vizsgálatát, melyet még a fenti kérdéskörre vonatkozó további nagyszámú példával egészíthetnénk ki és igazolhatnánk. Az antik rabszolgatartás hanyatlásának kutatásához a római jog elsőrendű forrásanyagot szolgáltat⁸⁰.

GOTTFRIED HÄRTEL

ZUR PROBLEMATIK DES NIEDERGANGS DER ANTIKEN SKLAVEREI IM SPÄTRÖMISCHEN RECHT

Solche Fragen des Niedergangs der antiken Sklaverei, wie die Verschlechterung der Lage der Sklaven, ihre Freilassung, Flucht, ihr Besitzrecht, die Eheverbindungen von Sklaven und Freien, werden aus dem *Codex Theodosianus* und *Codex Iustinianus* ersichtlich.

Die allgemeine Krise des römischen Reiches hat sich im 4. Jahrhundert wieder verschärft damit parallel verschlechterte sich auch die Lage der Sklaven; die früheren Verbesserungen wurden zwar nicht rückgängig gemacht, aber neue Toleranzbestimmungen sind nicht mehr zu erkennen. Die Sklavenhalter hatten noch immer die Macht des *ius vitae necisque* über den Sklaven, sie wollten sogar die Sklaven betreffenden Massnahmen auch für die unteren Schichten der Gesellschaft, besonders für die *coloni* anwenden.

Die Gesetze des späten Kaisertums bezüglich der Freilassung von Sklaven dienten zur Stabilisierung der inneren Ordnung des Reiches. Freigelassen wurden solche Sklaven, die Falschmünzern, Fahnenflüchtige und solche Freie, die Liebesbeziehung mit einem Sklaven hatten, denunzierten. In Krisenzuständen wurden auch Sklaven, die Militärdienst leisteten oder im Besitz von Juden waren, freigelassen. Sollte aber ein *libertinus* von dem Gut seines Herren flüchten oder der Undankbarkeit überführt werden, fiel wieder in die Sklaverei zurück.

Obdach einem geflüchteten Sklaven zu bieten galt als Diebstahl, der Aufnehmer musste ihn zurückgeben und Strafe zahlen. Besonders streng wurden die Aufnehmer von Sklaven des städtischen Handwerkes (*servus publicus*) bestraft. Wenn entlaufene Sklaven auf der Flucht zu den Barbaren oder z.B. zu den Bagauden ergriffen wurden, wurden sie verstümmelt. Zu dieser Zeit, mit der Institutionalisierung des christlichen Asylwesens hatten die Kirchen anstatt der Kaiserstatuen Asylrecht, wo die Sklaven nur einen Tag lang bleiben durften. Voraussetzung für die Herausgabe des Sklaven war das Indulgenzversprechen des Herren.

Im späten Kaisertum wurde das ehartige Zusammenleben zwischen Freien und Sklaven streng bestraft um die Unterschiedlichkeit zwischen Sklaverei und Freiheit zu betonen.

Das *peculium* wurde bei der Freilassung eines Sklaven ihm geschenkt oder vermacht, nach einem Zeitraum von 30 Jahren hatte sogar der Herr Sklaven kein Anspruchsrecht mehr auf das *peculium*. Der Sklave durfte natürlich nichts von dem *peculium* verkaufen, dasselbe galt auch für die *coloni*, und im Fluchtfall wurde das *peculium* sowohl von den Sklaven als auch von den *coloni* zurückgenommen.

Die obigen Folgerungen zeigen, dass das spätrömische Recht sich als eine erstrangige Quelle für das Studium des Niedergangs der antiken Sklaverei beweist.

⁷⁶ Nov. Val. 27, 1.

⁷⁷ CJ 11, 50 49, 2, 3.

⁷⁸ CJ 11, 52 51, 1, 1—2: „*cum omni peculio suo et agnatione*”.

⁷⁹ SEYFARTH, W.: Soziale Fragen... 132.

⁸⁰ Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportja és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szeged városi Szervezete által 1980. április 24-én rendezett felolvasó ülésen tartott előadás; fordította CZÚTH BÉLA.